

SHAXSNING TEMPERAMENTI VA HAKTERIDA RO'Y BERADIGAN O'ZGARISHLARNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

ADPI MIG'MAHT yo'nalishi 102-guruh talabasi

Kamoliddinova Dilnura

Annotatsiya: Ushbu maqolada temperament va xarakter tushunchalari shaxs psixologiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Temperamentning emotsional-reaksiya dinamikadagi o'rni, xarakterning esa tarbiya va ijtimoiy tajriba asosida shakllanadigan barqaror munosabatlar tizimi ekanligi yoritiladi.

Abstract: This article analyzes temperament and character traits from the perspective of personal psychology. Temperament plays a role in emotional-reaction dynamics, as a fundamental educational tool for shaping character and social experience.

Аннотация: В данной статье анализируются темперамент и черты характера с точки зрения личностной психологии. Темперамент играет роль в динамике эмоционально-реакционных реакций, являясь фундаментальным образовательным инструментом для формирования характера и социального опыта.

Kalit so'zlar: Temperament, shaxs psixologiyasi, emotsional qo'zg'aluvchanlik, motivatsiya, axloqiy sifatlar, irodaviy sifatlar,

Keywords: Temperament, personality psychology, emotional excitability, motivation, moral qualities, volitional qualities,

Ключевые слова: темперамент, психология личности, эмоциональная возбудимость, мотивация, моральные качества, волевые качества.

Temperament — shaxs faoliyatida emotsional kechinmalarning tezligi, kuchi, barqarorligi, shuningdek, psixik jarayonlarning bir-biridan ajralib turuvchi dinamik ko'rinishlari bilan bog'liq individual xususiyatlar tizimidir. Temperament “xulqning mazmuni”ni emas, balki “xulq qanday tarzda yuzaga chiqishi”ni ko'rsatadi. Masalan, biror topshiriqni bajarishda ayrim shaxslar tezkor va faol bo'lsa, boshqalarda reaksiya sekinroq, ehtiyotkorlik yuqoriroq bo'lishi mumkin.

1. Psixologik adabiyotlarda temperamentni baholash odatda quyidagi ko'rsatkichlar bilan bog'lanadi:

- emotsional qo'zg'aluvchanlik darajasi;
- reaksiya tezligi va faollik;
- kayfiyatning o'zgaruvchanligi;
- xatti-harakatning tashqi ko'rinishda ifodalanish intensivligi.

Shu bilan birga, temperament ko'proq biologik—asabiy asosga tayanishi sababli nisbatan barqaror hisoblanadi. Biroq barqaror temperamentga ega bo'lgan shaxs ham ijtimoiy normalar, ta'lim-tarbiya va shaxsiy tajriba orqali o'zining emotsional reaksiyalarini ma'lum darajada nazorat qilishni o'rganishi mumkin.

2. Xarakter tushunchasi va uning shakllanish omillari

Xarakter — shaxsning jamiyatga, mehnatga, boshqa odamlarga va o'z-o'ziga nisbatan barqaror munosabatlaridan kelib chiqadigan axloqiy hamda irodaviy xususiyatlar majmuasidir. Xarakterda shaxsning “qanday yashashi”, “qanday baholashi” va “qanday qaror qabul qilishi” ifodalanadi. Shu sababli xarakter temperamentga nisbatan ko'proq ijtimoiy tajriba bilan bog'liq.

Xarakterning shakllanishida quyidagi omillar muhim:

- ta'lim-tarbiya jarayoni (o'qituvchi faoliyati, tarbiyaviy tadbirlar, talablar tizimi);
- oilaviy muhit (munosabatlar uslubi, mas'uliyatni taqsimlash, nazorat va rag'bat);
- tengdoshlar ta'siri (jamoalar normalari, guruhdagi qabul qilingan qadriyatlar);
- shaxsning o'z-o'zini tarbiyalashi (maqsad qo'yish, o'zini tahlil qilish, iroda mashqi).

Xarakter sifatleri odatda quyidagi guruhlarda ko'riladi:

- axloqiy sifatlar: halollik, adolatlilik, vijdonlilik, mas'uliyat;
- irodaviy sifatlar: qat'iyat, sabr, intizom, maqsadga intilish;
- kommunikativ xususiyatlar: hamkorlik, hurmat, muloqot madaniyati.

Xarakter vaqt o'tishi bilan tarbiya va tajriba ta'sirida sayqallanadi hamda moslashadi. Aynan shu omil tufayli xarakter temperamentga nisbatan ko'proq “rivojlanadigan” shaxsiy tizim sifatida qaraladi.

3. Temperament va xarakterning o'zaro farqi

Temperament va xarakter o'rtasida bir qator muhim farqlar mavjud:

1. Manba va asos:

- temperament — asab tizimi bilan ko'proq bog'liq, biologik omillarga tayangan;
- xarakter — ijtimoiy muhit va tarbiya ta'sirida shakllanadi.

2. Ko'rinish xususiyati:

- temperament — emotsional reaksiya va faoliyat dinamikasini belgilaydi;
- xarakter — axloqiy-me'yoriy yo'nalishni va xulqning barqaror shakllarini ifodalaydi.

3. O'zgaruvchanlik:

- temperament nisbatan barqarorroq;
- xarakter tarbiyaviy ta'sirlar orqali ancha moslashuvchan.

Shunga qaramay, bu ikki tushuncha alohida “keskin ajralgan” emas. Ular real hayotda doimiy ravishda bir-birini to‘ldiradi.

4. Temperament va xarakterning o‘zaro ta’siri

O‘zaro ta’sirning mohiyati shundan iboratki, temperament shaxsga ma’lum xulq dinamikasini “beradi”, xarakter esa shu dinamikani ijtimoiy me’yorlarga moslashtirib, xatti-harakatning yo‘nalishi va maqsadini belgilaydi.

Masalan, temperamentli va tez qo‘zg‘aladigan shaxs ziddiyatli vaziyatda tez emotsiya bildirish ehtimoli yuqori bo‘lishi mumkin. Biroq xarakteri shakllangan (mas’uliyatli, sabrli, o‘zini tutishni biladigan) bo‘lsa, u emotsional portlashni nazorat qilib, vaziyatni tinch hal qilishga intiladi. Aksincha, xarakteri yetarli shakllanmagan bo‘lsa, temperamentning kuchli dinamik imkoniyati salbiy xulq shakllariga olib kelishi mumkin.

Demak, shaxs rivojlanishida:

- temperament — imkoniyat (reaksiya tezligi, emotsional ifoda usuli);
- xarakter — boshqaruv va yo‘nalish (me’yor, qadriyat, mas’uliyat);
- o‘zaro uyg‘unlik — moslashuv va samaradorlikni ta’minlaydi.

5. Pedagogik va amaliy ahamiyat

Ta’lim-tarbiya amaliyotida temperament va xarakterni inobatga olish o‘quvchilar bilan ishlash samaradorligini oshiradi. Pedagogik faoliyatda temperamentni hisobga olish orqali:

- darsdagi talab va vazifalar tezligi moslashtiriladi;
- emotsional jihatdan tez qo‘zg‘aladigan o‘quvchilarda o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi;
- muloqot uslubi (rag‘bat, tushuntirish, konstruktiv yo‘naltirish) shaxs xususiyatlariga mos tanlanadi.

Xarakterga ta’sir etishda esa:

- mas’uliyatni oshiruvchi topshiriqlar beriladi;
- jamoaviy faoliyat orqali hamkorlik va intizom tarbiyalanadi;
- refleksiya (o‘zini tahlil qilish) va maqsad qo‘yish orqali iroda mustahkamlanadi.

Temperamentni o‘lchashda odatda asab tizimi bilan bog‘liq emotsional-reksion dinamikani baholaydigan test/so‘rovnomalar ishlatiladi.

Eng ko‘p qo‘llanadigan yo‘nalishlar:

- So‘rovnoma-testlar (anketa): odamning emotsiyaga reaksiya tezligi, faollik, kayfiyat o‘zgaruvchanligi kabi belgilarini ballash.
- Kuzatuv (observatsiya) protokoli: dars jarayonida, konflikt vaziyatlarda, jamoaviy ishda reaksiyalarning tezligi va barqarorligini qayd etish.
- Psixodiagnostik metodlar: temperament tiplarini (masalan, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik kabi) taxminiy ajratishga yordam beradigan testlar.

Amaliy tavsiya (metodikani tuzishda):

- Respondentning kundalik vaziyatlardagi reaksiyasi (tez/sek in), nutq va harakat tempi, emotsiyani boshqarish darajasi bo'yicha 20–40 savolli anketa;

- Har bir savol bo'yicha 3–5 ballik shkala (masalan, “menda kam uchraydi” → “menda tez-tez uchraydi”).

2) Xarakter (axloqiy va irodaviy sifatlar)ni aniqlash metodikalari

Xarakterni baholashda ijtimoiy moslashuv, axloqiy me'yorlarga munosabat, irodaviy sifatlar va motivatsiya ko'proq tekshiriladi.

Qo'llash mumkin bo'lgan metodlar:

- So'rovnoma/anketa (xarakter sifatleri uchun): mas'uliyat, vijdonlilik, tartiblilik, halollik, intizom, tashabbus, hamkorlik.

- “Pedagogik kuzatuv varaqasi”: o'quvchining darsga munosabati, topshiriqlarni bajarishi, jamoada o'zini tutishi, adolatga yondashuvi.

- Suhbat va mini-intervyu: “Nima sababdan vazifani bajarishni kechiktirasiz?”, “Adolatsizlik ko'rsangiz qanday yo'l tutasiz?” kabi savollar orqali motivatsion-axloqiy yo'nalishni aniqlash.

- Portfel/rejting baholash (o'qituvchi baholari): vaqtida tayyorgarlik, mas'uliyat, uy vazifasini bajarish chastotasi, intizom.

- Refleksiya varaqasi (o'zini baholash): “Men qaysi vaziyatda o'zimni boshqara olaman?”, “Qaysi xususiyatni rivojlantirmoqchiman?”

3) Kompleks (eng to'g'ri) yondashuv

Eng ishonchli natija odatda bitta metodga tayangandan ko'ra quyidagicha kombinatsiyada olinadi:

1) Temperament: anketa + kuzatuv protokoli (faollik/emosiya/tezlik bo'yicha)

2) Xarakter: anketa + pedagogik kuzatuv + qisqa suhbat

3) Triangulyatsiya: natijalarni o'qituvchi (yoki ota-ona) kuzatuv bilan solishtirish

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, temperament shaxsning emotsional reaksiyasi va xulq-atvor dinamikasini belgilasa, xarakter tarbiya va ijtimoiy tajriba asosida shakllanadigan barqaror munosabatlar tizimidir. Ularning uyg'unligi shaxsning moslashuvi va faoliyat samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Keirsej, D., & Bates, M. *Please Understand Me: Character & Temperament Types* (mavzu uchun temperament va tipologiyalar).

2. Keirsej, D. *Please Understand Me II: Temperament, Character, Intelligence* (temperament–xarakter uyg'unligi).

3. Cloninger, C. R. *Temperament and Character Inventory (TCI)* haqidagi ilmiy yondashuvlar (temperament va xarakterni psixobiologik modelda o'rganish). ([en.wikipedia.org](https://en.wikipedia.org/wiki/Temperament_and_Character_Inventory?utm_source=openai))

4. Strelau va hamkorlar. Pavlov tipologiyasi va temperamentni empirik tekshiruvlar. (Pavlov–temperament tiplarini solishtirish).

5. Nurullo o'g'li, A. A. (2023). SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ASARLARIDA PSIXODIAGNOSTIKAGA DOIR QARASHLARI. ТРАКЦИЕТ, 13.

6. Vaxabova, O. G. (2024). GLOBALLASHUV SHAROITIDA AXBOROT MUHITINING YOSHLAR IJTIMOY NORMALARI SHAKLLANISHIGA TA'SIRINING PSIXOLOGIK JIHLTLARI. Современное образование (Узбекистан), (12 (145)), 46-51.

7. O'gilxon T, V. (2023). Axborot muhiti yoshlar ijtimoiy normalari shakllanishiga ta'sirini tadqiq etishning metodik jihatlari. Современное образование (Узбекистан), (11 (132)), 15-22.

8. Guljahon, A. (2026). INSON ONGINING TARAQQIYOTI VA ONGSIZLIK JARAYONLARINING PSIXOLOGIK MOHIYATI HAMDA ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI. Ustozlar uchun, 93(4), 387-391.

9. Muhlisaxon, K. (2026). YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT SOHASI VA MUAMMOLARI. HOZIRGI KUNDAGI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI YOSH BOLALAR PSIXIKASIGA TASIRI. Ustozlar uchun, 93(4), 372-379